

С. В. Сусоров

Херсонський національний технічний університет

СОЦІАЛ-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У КОНТЕКСТІ ОСВІТЯНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито роль і вплив навчальних закладів та освітян у соціал-революційному русі в українському селі. Розкриті форми і методи діяльності освітян серед селянства.

Ключові слова: освітні заклади, соціал-революційний рух, українське селянство.

Раскрыты роль и влияние учебных заведений и работников образования в социал-революционном движении в украинском селе. Показаны формы и методы их деятельности среди крестьянства.

Ключевые слова: учебные заведения, социал-революционное движение, украинское крестьянство.

The article outlines the role and contribution of educational institutions and educators in social and revolutionary movement of Ukrainian villages. Forms and methods of educators' activity among peasants are researched.

Key words: educational institutions, socialistic revolutionary movement, Ukrainian peasantry.

Бурхливі події початку ХХ ст. в Російській імперії зумовили неоднозначний розвиток майбутніх подій як в самій Росії, так і в національних окраїнах. Не останню, а в деяких випадках і вирішальну роль відіграла інтелігенція. Ролі інтелігенції в революційному русі присвячено доволі значний комплекс літератури [1; 2; 6; 14–16; 24]. Однак і зараз деякі аспекти цієї теми залишаються дослідженими лише частково. Побіжно ці питання піднімалися в роботах деяких авторів, але що стосується саме українського села і діяльності в ньому освітян у соціал-революційному напрямку, то ця тема майже не розглядалася. Виходячи з цього, автор вирішив здійснити спробу, хоча б частково, ліквіду-

вати цю прогалину, адже зрозуміло, що охопити весь комплекс даної проблематики у рамках даної статті звичайно неможливо.

Партія соціалістів-революціонерів (далі – ПСР) намагалася приділяти посилену увагу освітянським закладам, їх працівникам та вихованцям. На зорі утворення партії було навіть заявлено про утворення «Союзу народних вчителів» (1903 р.). Проте, крім заяв, нічого зроблено не було.

До початку революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії діяло близько 40 партійних організацій, які об'єднували у своїх лавах 2–2,5 тис. членів, «переважно студентів, учнів, представників інтелігенції та службовців». У свою чергу робітничі й селянські організації становили не більше чверті складу партії [9, с. 436]. Під час проведення Першої загальнопартійної конференції ПСР було зроблено опитування її учасників. Воно дало наступні результати: з 61 делегата половина (38 осіб) мали вищу або незакінчену вищу освіту, дев'ять осіб – початкову [7]. Взагалі ж якщо аналізувати рівень освіти представників вищих ешелонів партії (ЦК ПСР) до 1917 р., дійдемо висновку, що більшість з них були доволі освічені люди*. Про це свідчать дані таблиці.

* Споріднені з ПСР партії також намагалися залучати до своїх лав освітян (викладачів, студентів, учнів) і використовувати для організаційних заходів і агітації навчальні заклади. Один з керівників українських соціалістів-революціонерів М. Ковалевський згадував: «Восени 1906 р. заходами членів Сімферопольського гуртка заклалася невелика організація серед студентів Київського університету, які працювали серед київського робітництва, а також по селах Чернігівщини, Волині та Поділля». За його ж словами, у серпні 1907 р. було розгромлено найбільш діяльну Радомишльську групу, що складалася «головно з учителів». Пізніше, напередодні і в період Першої світової війни, центральне значення мала Київська група українських есерів. Вона розвинула агітацію в учительських курсах, а вчителі перенесли свою діяльність на села (Волинь, Поділля) [5, с. 93, 99]. Народно-соціалістична партія мала переважно «інтелігентський» характер. Наприклад, Одеська група (60 членів на 1907 р.) мала такий склад: 30 осіб (50 %) – викладачі, лікарі, адвокати, 20 (33 %) – студенти і лише 10 чоловік (17 %) – селяни і робітники [12, с. 53].

Таблиця

Склад ЦК ПСР за рівнем освіти (до 1917 р.)**

Освітня категорія	Кількість осіб	Показник у відсотках
Вища освіта	21	44,7
Колишні студенти	14	29,8
Середня спеціальна освіта	4	8,5
Середня	1	2,1
Неповна середня освіта	2	4,3
Домашня освіта	1	2,1
Дані про освіту відсутні	4	8,5
ВСЬОГО	47	100,0

Вивчаючи освітян і революційний рух на селі в цілому по Російській імперії, необхідно констатувати той факт, що освітяни були своєрідною сільською елітою. Її представники, маючи відповідний інтелектуальний рівень, мали значний вплив на оточуюче середовище. Це і зрозуміло, адже вони могли і мали здібності аналізувати існуючу реальність, виходячи з якої, часто брали активну участь у суспільно-політичному житті країни.

Значну роль відігравали освітяни в агітаційній діяльності ПСР на селі. За даними жандармських органів в с. Янишівка Таращанського повіту Київської губернії в приміщенні церковно-приходської школи відбувалися сходки селян. Їх організовував учитель школи П. Вовкодав. Він же вів і відповідну пропаганду. При обшуку 31 березня 1907 р. у нього була знайдена власноручно написана прокламація «Товарищи крестьяне». За свідченням поліцейських, активну участь у сходках брав і вчитель двокласного Янишівського училища В. Рахманюк. Саме з прибуттям у Янишівку вчителів П. Вовкодава та В. Рахманюка почалося розповсюдження прокламацій ПСР у селі та збори селян [18, спр. 1946, арк. 6 зв.].

У листопаді 1907 р. був заарештований колишній учитель І. Пугач. У березні того ж року в с. Завадівка Черкаського повіту

** Підраховано за [9, прил. 6].

Київської губернії в будинку місцевого селянина він виступав з промовою (слухачів було близько 40 осіб), в якій закликав повалити самодержавство шляхом збройного повстання. Він також роздавав присутнім видання Київської організації ПСР. Діяльність І. Пугача викликала «нездорові настрої серед селян» що, в свою чергу, викликало занепокоєння жандармів [18, спр. 1984, арк. 61]. За агентурними даними на травень 1908 р., із завершенням навчальних занять, в м. Богодухів Харківської губернії почали з'їжджатися вчителі сільських народних шкіл. Вони здійснювали заміські прогулянки, з метою познайомитись з селянами, які б могли стати посередниками у плані пропаганди серед місцевого населення, а також розповсюджувачами нелегальної літератури. Одна з таких прогулянок, за даними жандармів, мала місце 9 травня 1908 р. на хуторі Заброди Богодухівського повіту. В ній взяли участь 14 осіб [22, спр. 191, арк. 1354].

Спад революційного руху, посилення урядових репресій, загальна суспільно-політична апатія привели до того, що керівництво ПСР змушене було шукати легальні засоби впливу на селянство. В цьому відношенні освітяни й освітні заклади були предметом прискіпливої уваги керівництва ПСР, що відзначали й правоохоронні органи Російської імперії. За агентурними свідченнями, на 20 грудня 1910 р. по Єлисаветградському повіту Херсонської губернії соціал-революційна пропаганда й організаційна діяльність на селі велися «через сільських вчителів». У с. Солоне таку роботу проводив учитель Шевченко, в с. Рутковка – учитель Шуліка, а в с. Глодоссах – Шварцбурзі – учитель Корнієнко [17, спр. 567, арк. 68]. У ніч на 25 червня 1913 р. було здійснено обшук у вчителя сільського однокласного училища А. Просяного, який проживав у с. Журавлівка Брацлавського повіту Подільської губернії. Було знайдено валізу, в якій містилися: 20 екземплярів прокламацій на українській мові, видані Київським міським комітетом ПСР з відбитком печатки останнього, звернених до вчителів із закликом до боротьби з самодержавством; 10 примірників газети «За народ», видання ЦК ПСР. (з них № 51 – 1 прим., № 52 – 4 прим., № 54 – 4 прим., № 55 – 1 прим.). Вісім примірників газети «Знамя труда», одна брошура «Народное

дело. Сборник 7-й», видання ЦК ПСР, а також револьвер системи «Сміт і Вессон» [20, спр. 1558, арк. 8 зв., 10].

Судячи з деяких даних, агітаційна робота вчителів не минала марно. Помічник начальника Бессарабського ГЖУ в Кишинівському, Ізмаїльському та Аккерманському повітах доповідав начальнику жандармського управління м. Одеси (26.03.1909), що в с. Іванівка Одеського повіту Херсонської губернії існує гурток ПСР. Він виник три-чотири роки тому під впливом учительки Л. Козлової. Членами його були дев'ять осіб – учні Покровського земського училища. Сама ж Л. Козлова звільнилася з училища ще першого лютого 1905 р., але листування з колишніми учнями тривало до листопада 1908 р. Матеріали листування свідчили, що молодь села збиралася для «прочитання хороших книжок», які привозили з Одеси. Один з членів гуртка О. Городенко у листі до Л. Козлової від 19 серпня 1907 р. передавав через неї привіт усім соціалістам-революціонерам [17, спр. 436, арк. 180, 197].

Окремо слід звернути увагу на організаційну роботу освітян, яка проводилася в рамках соціал-революційного руху. За агентурними даними, за час служби у Сумському повіті Чернігівської губернії в період 1905–1907 рр. учитель Шестопалов організував із жителів слободи Юнаковка та робітників навколишніх сільськогосподарських заводів групу соціалістів-революціонерів. Шестопалов проводив як усну, так і друковану агітацію. Він був ініціатором утворення селянського союзу ПСР. У той же час у слободі Хотень він влаштував крамницю, де продавав сільськогосподарський реманент. Причому давав реманент у кредит за фабричною ціною. Цим самим він заслужив прихильність і повагу бідних селян і ненависть інших продавців. Завоювавши таким чином авторитет і проводячи відповідну пропаганду, Шестопалов надсилав молодь, більш схильну до революційних ідей, до навколишніх економій для проведення пропаганди серед місцевих сільськогосподарських робітників. Найбільш свідомих направляли у бойові дружини і навчали бойовій підготовці. Такі дії тривали до розпуску першої Думи. Згодом Шестопалова заарештували, але, прикинувшись божевільним, він уникнув кари. За даними поліції на червень 1908 р. Шесто-

палов завідував сільськогосподарською школою в с. Хотень Сумського повіту і продовжував свою революційну роботу [22, спр. 192, арк. 55–58].

Поліцейські документи свідчать, що в червні 1907 р. у Харківській губернії саме вчителі були керівниками селянських братств ПСР. Зокрема, Ф. Яковенко – організатор селянського союзу ПСР в Старобільському повіті. Ф. Стешенко (вчитель у слободі Кубань Куп'янського повіту) – керівник селянського осередку ПСР. У нього збиралися як місцеві селяни, так і приїжджі особи для обговорення питання про утворення селянського союзу. М. Кондратов (учитель у слободі Ново-Псков Старобільського повіту) – керівник місцевого гуртка ПСР. З. Сільванська (вчителька у слободі Нещеретова Старобільського повіту) – розповсюджувала прокламації й брала участь в організації мітингів [22, спр. 115, арк. 10].

За даними Звенигородського повітового ісправника (15 лютого 1908 р.), засновником соціал-революційної групи в с. Лісянка Київської губернії був колишній учитель місцевої церковно-парафіяльної школи Войтенко. Він, за допомогою місцевого ветеринарного лікаря Фігуровського, організував групу, до складу якої входило 10 селян та ще кілька осіб. Організація, судячи по всьому, була доволі розвинена: мала нелегальну літературу, що надходила на ім'я її членів – П. Артеменка та Антоненка, проводилися сходки членів групи. Вказувалося також, що у молодіжній сфері дуже активно працював місцевий учитель Короткий [18, спр. 2282, арк. 2, 3, 5].

За поліцейськими даними на лютий 1909 р., у с. Сидорівка Звенигородського повіту Київської губернії функціонувала спілка вчителів, які вели серед селян пропаганду соціал-революційних ідей. Одним з найбільш активних діячів цієї спілки був колишній учитель Калениченко, який вів агітацію в селах Кропивині, Розважеві, Сидоров та Колінці. Найбільш розпропагандованим було містечко Іванівці, куди приїздили агітатори й де проходили з'їзди вчителів. Зазначалося, що найбільш активними були: І. Терещенко, вчителька з с. Кропивині (прізвище встановити не вдалося), вчитель з с. Розважеві Амельниченко й учитель з міс-

течка Іваново Труш. За агентурними даними, Авельченко працював у цьому районі вже близько п'яти років. За словами Труша, в містечку була налагоджена й організаційна робота [19, спр. 239, арк. 61-62].

Інформація про діяльність соціал-революційної спілки вчителів наводить на певні роздуми, що викликані кількома обставинами. **Перше.** Відомо, що фактично до 10-х рр. ХХ ст. поліцейські органи не розрізняли ПСР і українських соціалістів-революціонерів, а тому діяльність одних і інших йшла під грифом роботи ПСР. **Друге.** Існують дані, що у заснованій в 1906-1907 рр. Всеукраїнській учительській спілці українські соціалісти-революціонери мали свої зв'язки. Серед вчителів та студентів було багато їхніх прихильників [3, с. 68]. **Третє.** Найактивнішою під час революційних подій 1905–1907 рр. була саме Радомишльська група Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР). Вона була розгромлена у серпні 1907 р. [13, с. 510]. Це дає підстави припускати, що в Радомишльському повіті Київської губернії відновлювали свою діяльність саме українські соціалісти-революціонери. Сподіваємось, подальші дослідження внесуть ясність у це питання.

Набагато більше інформації, яка дає підстави вважати її такою, що відноситься до діяльності саме УПСР, є дані жандармів за січень 1909 р. За агентурними свідченнями по Київській губернії, агітацією серед селян Черкаського повіту займався житель містечка Сміла Є. Вировий, який був вихованцем Глухівської учительської семінарії. Йому допомагали ще три особи. Вони зберігали партійну літературу, адреси, явки, листування, мали зв'язок з с. Тернівка, де пропаганда йшла найбільш успішно.

За документальними даними, Є. Вировий одного разу заявив, що в усіх учительських семінаріях готують кадри майбутніх пропагандистів. (Наскільки Є. Вировий справді сказав щось подібне – сказати важко. Ці слова були записані зі слів агентурного працівника, а відомо, що нерідко, виходячи зі своїх меркантильних інтересів, агенти часто перебільшували роль і значення у революційному русі осіб, за якими вели стеження). Кадри майбутніх пропагандистів, за словами Є. Вирового, гуртувалися й отримували вказівки від мешканця м. Києва В. Степаненка,

який працював у книгарні «Київська Старовина». За свідченням агента, Є. Вировому було доручено об'їхати семінарії з метою об'єднання зусиль окремих агітаторів [19, спр. 229, арк. 5].

Документ зберіг також план Є. Вирового щодо організації селян. За його словами, переданими агентом, потрібно було відкрити відділ товариства «Просвіта» або книгарню. Завдяки розповсюдженню літератури відкривалася перспектива завести більш тісне знайомство з селянами і найбільш надійним давати «з-під поли» нелегальні видання. Більш детально про це можна було дізнатися в Києві у В. Степаненка або в Українському національному клубі. Там же можна було отримати й відповідну літературу. «Найближчим часом» Є. Вировий повинен був привезти до м. Сміла «Кобзар» Т. Шевченка та «Історію України-Русі» М. Аркаса. При цьому він підкреслив, що «саме такі книжки потрібно розповсюджувати серед народу» [19, спр. 229, арк. 35–36].

Аналіз вищенаведеного документа дає можливість зробити кілька висновків і припущень. По-перше, навряд чи мова може йти про діяльність ПСР – надто яскраво була виражена національна орієнтованість групи. Про це говорять зв'язки з Києвом (книгарня «Київської Старовини», Український національний клуб, під яким, можливо, малася на увазі київська «Просвіта»), рекомендація щодо відкриття власної «Просвіти», нарешті, літературні уподобання. По-друге, у документі, на жаль, відсутні якісь більш конкретні вказівки щодо вищевказаних осіб. Хоча навіть наявна інформація може свідчити про його соціал-революційні переконання, щоправда, українського гатунку. По-третє, «Енциклопедія українознавства» містить коротку інформацію про Є. Вирового, який був громадським, культурно-освітнім, педагогічним діячем у Катеринославі напередодні Лютневої революції, а також у 1918-1919 рр. У 1919 р. він очолював культурно-просвітницьку комісію Трудового конгресу [4, с. 251]. Цілком вірогідно, що в даному випадку мова йде про одну й ту саму особу.

За жандармськими даними, з сіл Звенигородського повіту Київської губернії, де були найбільш розвинуті братства ПСР – відзначалися с. Кирилівка й с. Козацьке. В с. Кирилівка – батьківщині Т. Шевченка – «є хатка, в яків він жив – місце для чи-

тання приїжджими агентами партійної літератури». У цих селах існували учительські організації соціалістів-революціонерів, які виникли набагато раніше селянських братств ПСР. Метою останніх, на думку жандармів, було завдання очолити й керувати селянськими братствами [18, спр. 2748, арк. 24].

Жандармські джерела свідчать, що в с. Надлам Єлисаветградського повіту Херсонської губернії організацією селянства займався місцевий учитель Я. Іванов, навколо якого гуртувалося кілька осіб. Їх робота почалася з осені 1910 р., а 8 грудня було влаштовано мітинг у школі, де виголошувалися революційні промови [17, спр. 690, арк. 8]. У травні 1911 р. у с. Ольшани Харківського повіту існувала селянська група ПСР з 16 осіб, яка, очевидно, через трьох учительок підтримувала зв'язок з вчительською групою (10 осіб) [21, спр. 3686, арк. 43, 58 зв., 88 зв].

У контексті роботи ПСР з освітніми установами й освітянами детальніше слід зупинитися на діяльності Уманської організації ПСР. Поблизу станції Христинівка 30 серпня 1907 р. відбувся мітинг селян навколишніх поселень. Про цю подію було завчасно повідомлено гектографованою листівкою за підписом Уманського комітету ПСР. Із селян сіл Верхнячка, Вікторівка, Полудня була організована бойова дружина. Її члени вели пропаганду й розповсюджували нелегальну літературу. Групою керували учні Уманського училища садівництва й землеробства Ткачук і А. Стройновський [18, спр. 1949, арк. 12, 34].

Агентурні дані за листопад 1910 р. свідчать, що з видних діячів ПСР виділявся вчитель однокласного народного училища с. Новоселиця С. Трухлий. Про нього йшлося: «Дуже енергійний діяч і відданий ідеї партії соціалістів-революціонерів», у майбутньому покладає «великі надії на селянство». Він користувався «виключним впливом не лише на місцевих селян с. Новоселиці, але й на села Колодисте та Катеринопіль» [18, спр. 2748, арк. 80].

У ніч з п'ятого на шосте грудня 1910 р. Уманська повітова організація ПСР була ліквідована. Обшукали й заарештували дев'ять осіб. При обшуку у школі садівництва знайшли друкарню й набір першотравневих прокламацій. У учителя Куриндіна було знайдено більше сотні нелегальних видань. Восьмого грудня 1910 р. у колодязі школи садівництва та землеробства було

знайдено труп М. Радомлицького, якого, на думку поліції, вбили С. Пашутинський і П. Селюцький. Останні запідозрили М. Радомлицького у провокаторстві. Хоча за свідченням самих жандармів ця людина на службі правоохоронних органів ніколи не перебувала [18, спр. 2748, арк. 80]. Таким чином, судячи з вищенаведеної інформації, в Уманській повітовій організації ПСР провідну роль відігравали учні й викладачі місцевої школи садівництва та землеробства.

Певний інтерес викликає і оцінка діяльності освітян у селянському середовищі з боку керівництва ПСР, у світлі тих кризових явищ, що охопили партію, як і весь революційний рух, після подій 1905–1907 рр. Представник Південного обласного комітету ПСР під час роботи Першої загальнопартійної конференції (6 серпня 1908 р.) сказав, що свого часу (очевидно, мова йде про 1905–1907 рр. – С. С.) у справі пропаганди серед селян помітну роль відігравали вчителі. «Тепер же ... помітно певний відлив» [10, с. 42], тобто відхід від активної пропагандистської діяльності. У свою чергу, один з відомих діячів партії О. Ховрін, який відвідав Україну навесні 1909 р., ділився своїми враженнями з учасниками V Ради ПСР. «Є можливість проникнути у село, відбудувати зруйновані організації, – переконано твердив він, – але зовсім немає працівників, які б взялися за цю роботу. (...) На жаль, міські комітети складаються у **величезній більшості з молоді, що навчається**» (Виділено мною. – С. С.) [8, с. 45-46].

Викликає інтерес стаття, вміщена в газеті «*Северная мысль*», що на той час фактично відігравала роль офіційного органу ПСР. У зв'язку з планами уряду ввести всезагальну освіту, земства повинні були розширити мережу навчальних закладів у школах, а для цього були потрібні працівники. Ці заклади, наголошував автор, дадуть можливість безпосередньо спілкуватися і впливати на нього. «Для наших ідейних товаришів розширюється поле **відкритої** роботи на селі». «Ми ... повинні, – підкреслювалося далі, – йти в усі ці просвітницькі заклади, ми повинні **проникати** туди, як повітря, і робити свою справу: знайти народ із соціалістичними ідеями і вказувати шлях до їх здійснення». На завершення автор зауважував: «Звичайно, одно-

часно з «відкритою» ще довго доведеться вести й іншу роботу (нелегальну. – С. С.), неминучу при наших сучасних умовах» [23, с. 4]. Правда, плани уряду з цього приводу, як відомо, залишилися лише на папері і, відповідно, наміри соціалістів-революціонерів – лише намірами. З початком Першої світової війни ситуація в країні змінилася, що потребувало нових тактичних напрацювань.

Зрозуміло, що працівники освітніх закладів, студенти та учні мали переважно більш високий рівень інтелекту, ніж селяни, і в цьому відношенні вони більш глибоко були обізнані з програмними документами, партійними директивами та постановами. У цьому відношенні доки очолювали селянські організації ПСР або контролювали їх «інтелігенти», то робота загалом велася в руслі офіційної стратегії й тактики. Коли ж такий контроль зникав, то селянські братства часто еволюціонували фактично до кримінальних угруповань, які свої злочинні дії прикривали революційною фразеологією [11, с. 1–5].

І все ж, не дивлячись на відхід від активної боротьби, переважна більшість учасників соціал-революційного руху продовжувала зберігати відданість ідеям ПСР. Не в останню чергу це й зумовило перетворення ПСР на масову партію після Лютневої революції.

Бібліографічні посилання

1. *Борисенко В.* Піднесення революційного руху українських учителів 1905 р. / В. Борисенко, Г. Непорожня // *Історія України.* – 2003. – № 40(344). – Жовтень. – С. 8–12; № 41(345). – Листопад. – С. 12–14.
2. *Гусятников П. С.* Революционное студенческое движение в России. 1899–1907 / П. С. Гусятников. – М., 1971.
3. *Дорошенко В.* Українство в Росії: Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень, 1916.
4. *Енциклопедія українознавства.* – Л., 1993. – Т. 1.
5. *Ковалевський М.* Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) / М. Ковалевський // *Літературно-наук. вісн.* – 1919. – № 1.
6. *Лейкина-Сквирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 годах / В. Р. Лейкина-Сквирская. – М., 1981.
7. *Леонов М. И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М., 1997. – С. 70.

8. *Морозов К. Н.* Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. / К. Н. Морозов. – М., 1998.
9. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: энцикл. – М., 1996.
10. Протоколы первой общепартийной конференции ПСР. Август 1908. – Paris, 1908.
11. *Сусоров С.* За межею: революційність і криміналітет / С. Сусоров // Історія України. – 2004. – № 4(356). – Січень. – С. 1–5.
12. *Сыпченко А. В.* Народно-социалистическая партия в 1907–1917 гг. / А. В. Сыпченко. – М., 1999.
13. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Б. м., 1983. – Т. 1.
14. *Ушаков А. В.* Демократическая интеллигенция периода трех революций в России / А. В. Ушаков. – М., 1985.
15. *Ушаков А. В.* Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895–1904 / А. В. Ушаков – М., 1976.
16. *Філоретова Л.* Особливості антиурядового вчительського руху в 1912 – на початку 1917 р. / Л. Філоретова // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 113–119.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 268, оп. 1.
18. ЦДАУК. – Ф. 274, оп. 1.
19. ЦДАУК. – Ф. 276, оп. 1.
20. ЦДАУК. – Ф. 301, оп. 1.
21. ЦДАУК. – Ф. 336, оп. 1.
22. ЦДАУК. – Ф. 705, оп. 1.
23. *Читяев Н.* Внешкольное образование в деревне / Н. Читяев // Северная мысль. – 1913. – № 6. – 10 декабря. – С. 4.
24. *Щетинина Г. И.* Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX века / Г. И. Щетинина. – М., 1987.

Надійшла до редколегії 08.02.2013